

ТИПОЛОГІЯ ОБРАЗІВ СВЯТОСТІ В КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОМУ ПАТЕРИКУ

Зінченко О. З.

*кандидат філологічних наук,
доцент кафедри слов'янської філології і загального мовознавства
Київський міжнародний університет
вул. Львівська, 49, Київ, Україна
orcid.org/0000-0003-4768-3593
felicefare@gmail.com*

Ключові слова: *патерик, святість, агіографія, канон, наратив, монах, монастир.*

Крізь призму розгляду наративних особливостей та сюжетної структури Києво-Печерського патерика у статті досліджується типологія святості в цій оригінальній середньовічній пам'ятці.

«Святий» у грецьких текстах виражав релігійний і політичний ідеал у відповідності до візантійської церковно-державної концепції. Древньоруське християнство посилило цей аспект і стилізувало в образі християнського князя, захисника Русі. Від грецької агіографії київські слов'яни наслідували персонажів, прославлених аскетичною любов'ю до страждань, презирством матеріальних благ, простотою і бездоганним знанням священних текстів, смиренням. Але всі ці ідейні застави не виключали розвитку ліричних та оповідних компонентів у давньоукраїнських агіографічних текстах.

У дослідженні виокремлено такі типологічні образи святих монахів, як: затворники, мученики, преподобні. Залежно від шляхів, що приводили до святості, серед преподобних виокремлюються пісники, просфорники, цілителі, прозорливі. Наративне оформлення композиції Києво-Печерського патерика є сюжетним із послідовним міметизованим викладом подій, які стверджують та розкривають образ святості печерських монахів.

Як літературні тексти розповіді Києво-Печерського патерика у статті розглядаються в кількох аспектах. З одного боку, це спогади про труди та подвиги конкретної святої людини, відредаговані агіографом відповідно до повчальної мети. З іншого боку, це похвала святій людині – провіднику в Небесне Царство інших християн. Разом з цим це історичні документи, що містять чимало відомостей про звичаї, життя та побут того часу, коли ці тексти були написані. В Києво-Печерському патерику описана проза життя середньовічних монахів, які зуміли перетворити її на поезію святості. З одного боку, праведник був звичайною людиною – їв, пив, спав, хворів, іноді навіть грішив, але водночас він жив особливо загадковим життям, освячуючи своєю присутністю простір навколо себе. Тобто для середньовічного суспільства праведник був досяжним ідеалом, який освячував собою весь світ, замінивши собою образ міфічного героя, яким захоплювалися в античному суспільстві.

Саме тому типові образи давньоруської святості, що зображені в Києво-Печерському патерику, стали об'єктом нашого дослідження.

THE TYPOLOGY OF IMAGES OF HOLINESS IN THE KYIV-PECHERSK PATERIK

Zinchenko O. Z.

PhD in Philological Sciences,

Associate Professor at the Department of Slavic Philology and General Linguistics

Kyiv International University

Lvivska str., 49, Kyiv, Ukraine

orcid.org/0000-0003-4768-3593

felicefare@gmail.com

Key words: *Kyiv-Pechersk Paterik, holiness, hagiography, canon, narrative text structure, monakh, monastir.*

In this paper, the typology of holiness of this medieval literary artifact was investigated through the prism of consideration of narrative features and the plot structure of the Kyiv-Pechersk Paterik. In Greek texts, the “saint” expressed a religious and political ideal in accordance with the Byzantine church-state concept. Ancient Russian Christianity strengthened this aspect and stylized it in the image of a Christian prince, a defender of Russia. From Greek hagiography, the Kyivan Slavs imitated characters endowed with good deeds especially famous for Eastern monasticism, ascetic love of suffering, contempt for material goods, simplicity and impeccable knowledge of sacred texts, humility. But all these ideological institutions did not exclude the development of lyrical and narrative components in ancient Ukrainian hagiographic texts.

The following typological images of holy monks are highlighted: recluse, martyrs, reverend. Depending on the paths that led to holiness, among the monks it is possible to distinguish fasters, prosphora-bakers, healers and sagaciouses. The narrative typography of the composition of the Kyiv-Pechersk Paterik is a plot mimetic exposition of events that affirm and reveal the image of the holiness of the Pechersk monks.

As literary texts, in the article, the stories of the Kyiv-Pechersk Paterik are considered in several aspects. First of all, these are memories of the works and exploits of a particular saint, edited by a hagiographer in accordance with the instructive purpose. On the other hand, it is a praise to a holy man – a leader in the Kingdom of Heaven of other Christians. At the same time, these are historical documents that contain a lot of information about the customs, life and way of life of the time when these texts were written. The Kyiv-Pechersk Paterik describes the prose of the life of medieval monks who managed to turn it into poetry of holiness. On the one hand, the righteous man was an ordinary person – he ate, drank, slept, was sick, sometimes even sinned, but at the same time he lived a particularly mysterious life, sanctifying the space around him with his presence. That is, for medieval society, the righteous was an achievable ideal that sanctified the whole world, replacing the image of the mythical hero, which was admired in ancient society.

That is why the typical images of ancient Russian holiness depicted in the Kyiv-Pechersk Paterik became the object of our study.

Києво-Печерський патерик – перша оригінальна агіографічна збірка на Русі, присвячена життю монахів Печерського монастиря. Патерик писався в епоху перед розоренням Київської Русі, якій уже загрожували монголи, тому відображає процес замкнення *Slavia Orthodoxa* у собі самій, на витку протиставлення світу, тобто царству ефемерної слави, воєнних злочинів, процвітаючих варварства і язичництва [6, с. 100]. Значний внесок у дослідження цієї пам'ятки зробили такі видатні вчені, як Д.І. Абрамо-

вич, В. П. Адріанова-Перетц, В.С. Горський, Ю. А. Ісиченко, В.М. Перетц, Р. Піккіо, В.М. Топоров, Г.П. Федотов, Д.І. Чижевський, О.О. Шахматов та інші. З огляду на попередні напрацювання з цього питання дослідження середньовічних творів за допомогою нових методів, зокрема нарративної інтерпретації концептуальної системи святості у Києво-Печерському патеріку, є темою актуальною. **Мета роботи** полягає у виявленні та дослідженні образів святості у Києво-Печерському патеріку в контексті агіографічного канону.

Наративне оформлення агіографічних оповідань, які гармонійно структурують композицію Києво-Печерського патерика, стверджуючи та розкриваючи образ святості печерських монахів, є сюжетним із послідовним міметизованим викладом подій. Дослідження концептуальної системи образів святих Києво-Печерського патерика, яка становить базис парадигми святості давньоукраїнської літератури, ускладнюється різночасовою строкатістю його складу. В основу Патерика покладені дописи печерського монаха, а потім єпископа Суздальського (з 1210 року) до монаха Полікарпа та послання Полікарпа до архімандрита печерського Акиндіна. Так, у першій частині на адресу Полікарпа написані критичні послання єпископа Симона, взяті зі Слова Єфрема Сирійського. А в другій частині Полікарп сам звертається з посланням до ігумена Печерського Акиндіна. Той самий Полікарп, якого єпископ Симон поблажливо навчає, наводячи приклади із життя подвижників, сам береться за перо, щоб їх прославити. Свідком двох історій про Тита і Євагрія та про Арефу Симон був сам. Дві інші написав за розповідями очевидців (про Афанасія Затворника та про Еразма). Інші історії послання Симона та Полікарпа описують події та людей, віддалених більше, ніж столітньою давністю. Тому усні перекази встигли обрости легендами. В деяких оповідях вже не можна розгледіти дійсності (про Марка Печерника [3, с. 119]). Але легенди мають не менше значення, аніж дійсність. Порівняно з життям Феодосія тут усе суворіше. Тому Симон у своєму посланні навчає Полікарпа [3, с. 18]: «Брате! сѣдя въ безмолвии, сбери си умъ и рци к собѣ: «Человѣче нѣси ли миръ оставилъ и по плоти родитель? Аще же сдѣ пришедъ на спасение а не духовная дѣлаеши, что ради в чернечское имя оболкъся еси?». Симон докоряє Полікарпу за те, що він залишив Печерський монастир і став ігуменом Космо-Демянівського монастиря, порівнюючи його з деревом, яке не поливають, а лише часто пересаджують та з вівцею, яка відстала від стада. Розкривається шлях до святості в таких словах Симона: «Будь ты постникъ, будь всегда трезвъ, нищъ, пребывай безъ сна, если оскорбления не стерпишь, то не увидишь спасення» [3, с. 18]. Отже, всі тілесні подвиги ченця ніщо, якщо він не вміє терпіти образи, якщо не смиренний духом. Симон говорить, що не корисно для душі Полікарпа залишати монастир Печерський. На підтвердження своєї настанови ставить за приклад розповідь про преподобного Онисифора та безіменного недостойного монаха.

Поняття святості завжди є абстрактним та відносним. Так, у часи ігуменства Пиміна жив у Печерському монастирі досконалий муж Онисифор і був у цього святого друг, який наслідував

життя цього святого, прикидався цнотливим та пісником, а в тайні проводив інше, протилежне життя. Ніхто із братії та Онисифор не знали про це. Одного дня помер без причини цей недобросовісний монах, і такий запах був від тіла, що ніхто не міг наблизитись до нього. Відспівували його, стоячи на віддалі й затуляючи ніздрі. І далі єпископ Симон уточнює, що це буде всім грішникам і нерозкаяним у настанову. Вже хотіли його тіло брата викинути в Дніпро, але з'явився Антоній Печерський Преподобному Онисифору і сказав, що змилювався він над душею цього брата, тому що не зміг порушити обітницю, що будь-хто похований тут буде помилуваний, хоч і був грішний. Тому і він, грішний єпископ Симон, будучи на той час у Суздалі, сумує, плаче і мріє померти в Печерському монастирі, щоб тільки бути похованим на тій святій землі.

Уже в подальших редакціях цієї пам'ятки, зокрема Арсеніївській (1406 р.), відсутній епістолярний стиль послань Симона і Полікарпа, щоб не звужувати та не переключати на листування увагу реципієнтів, а зосередити їх на повчальності сюжетів. Героїв оповідань Петро Могила канонізував лише 1643 року, тому очевидно, що, крім повчальної мети, доводиться святість печерських подвижників на прикладах їхнього життя, чудес та подвигів, а також відбувається переосмислення жанрового змісту оповідей та пристосування їх до агіографічного контексту.

Касіянівська редакція відзначається більш довершеною літературною оформленістю. Оповіді про печерських монахів тут уперше оформлені як одне ціле та мають зовнішній зв'язок у композиції, який відбувається завдяки переформатуванню оповідань у популярний жанр учительно-ораторської прози «слово». За хронологічним принципом у цій редакції розміщуються 35 слів. Крім творів Симона і Полікарпа, Касіянівську редакцію доповнено оповідями з літопису, що мали відношення до печерського монастиря (слова 7, 9, 34, 35), життям Феодосія Печерського (слово 8) та «Похвалою Феодосію Печерському» (слово 11) [3]. На основі Касіянівської редакції 1462 року у XVII ст. будуть підготовані нові редакції, що виходять друком 1635 р., – «Pateric on abo Zywoły śś. Ojców Pieczarskich» єпископа Сильвестра Косова [5] та 1661 р. – «Патерик или Отечник Печерскій», перевиданий відтоді багато разів і включений до «Книг житій святих» свт. Дмитрія Туптала.

Система образів святих у Києво-Печерському патеріку представляє два типи духовного життя: один печерний (аскетично-героїчний) і надземний (смиренно-послухний, соціально-карикативний), що походять від двоякої традиції грецького Сходу: палестинсько-студійської та єгипетсько-сирій-

сько-афонської [6, с. 185]. Другий тип переважає. Цей розподіл можна чітко побачити на двох образах святих: Марка-гробокопа та Аліпія-іконописця. Один печерний старець, що весь час проводить під землею, несучи послух гробокопа [3, с. 140]. Він воскрешає померлих на деякий час, поки не готова могила; заставляє їх перекручуватися, щоб виправити недоліки своєї роботи. Інший чудотворець, Прохор, під час великого голоду лободу перетворював на хліб, а попіл – на сіль та роздавав людям. Корисливий князь Святополк вирішив пограбувати запаси святого. Сіль у руках князя перетворилася назад на попіл. Пізніше, щоб віддати останню шану померлому Прохору, князь залишає поле битви перед боєм, і за це перемагає половців молитвами святого.

Образи святих, про яких розповідається в Києво-Печерському патерику, можна розділити на певні категорії, що залежать від шляхів, якими досягався стан святості. Це і затворники, і мученики, і преподобні, що безпосередньо закладені уже в назви «Слів», та мають характер прикладок-епітетів, зокрема в оповідях про цілителів Даміана та Агапіта, іконописця Аліпія, просфорників Спиридона й Никодима, Пимена-постника. Так, Агапіт-цілитель, якого описує Полікарп у посланні до архімандрита Акиндіна, прикриваючи свою святість, лікував хворих зіллям від своєї їжі. Хворі думали, що отримують ліки та виліковувалися за його молитвами. Але його життя, присвячене ділам любові та милосердя, перетворюється в патерику на історію боротьби Агапіта з лікарем-вірменом і його світською медициною. У цій боротьбі святий перемагає, а вірменин стає монахом Києво-Печерського монастиря. Але перемога досягається силою чуда, а не покорою. Святий суворо ставиться до свого супротивника. Він звертається до нього з «ярістю» та докоряє йому в іновірстві, а також у тому, що він осквернив його келію. Парадигма святості Аліпія-іконописця полягає в такому: художник-іконописець, трудівник, щедрий, переслідуваний монахами. Хоч на нього і зведено наклеп, але ставиться він до всіх смиренно, покладає надію на Бога. Ангели пишуть за нього ікони.

Небезпека погібелі, сила спокус ілюструється в патерику численними розповідями про падіння та гріхи монахів. Диявол навів ворожнечу між священником Титом та дияконом Євагрієм. Сильно захворівши та будучи при смерті, Тит просить прощення та хоче примиритися з Євагрієм. Євагрій категорично відмовляється миритися та раптово падає мертвим. Арефа скупий та немилосердний. Ісаакій Затворник поклонився бісу як Христу. Після цього він був у їхніх руках багато років, гублячи розум, сили і життя. Феодосій доглядав за ним, привчав його їсти. Через два

роки, поправившись, він прийняв на себе перший на Русі подвиг юродства, самопринижуючи себе, проявляючи дивність. Під кінець життя він досягає повної перемоги над демонами. Демонологія такою ж мірою характеризує Печерський патерик, як і патерики єгипетські. Більшість ченців Печерського монастиря перемагає різні спокуси. Так, випробовуваний усіма можливими способами не піддається полонений Мойсей Угрин, який відстоював свою честь від любовних спокус знатної вдови. Не діє на нього і жорстоке поводження. Хоч жінка не штовхала його на блудний гріх, а тільки просила женитися з нею, Мойсей тоді ще не був монахом, але він хотів зберегти свою чистоту, мабуть, тому, що мріяв піти в монастир, а може тому, що нав'язливість цієї жінки була йому гидкою. Останнє може бути психологічно зрозуміло з боку гарного та здорового юнака. Мабуть, у такому разі його правильніше вважати героєм і цноти, і скромності. Одного разу, вночі, стікаючи кров'ю після ампутації, яку люта вдова наказала здійснити над ним, щоб помститися за впертість, Мойсей побачив ангела, який його постриг та надів на нього чернечу форму. Цей чудесний постриг надалі був визнаний дійсним у Печерському монастирі, коли Мойсей, повернувшись із полону, попросився до нього. Він прожив там десять років, показуючи всім приклад добродетності.

Серед святих Києво-Печерського патерика чимало мучеників. Так, Григорій, Феодор і Василій були убиті руськими князями. Кукша – просвітителю в'ятичів – був убитий язичниками. Мученицьким є образ святості Євстратія пісника, ченця, який потрапив у половецький полон та був проданий жидам. Євстратій інших 50 полонених вмовляв не зраджувати віру, в якій хрестилися. Через декілька днів усі полонені померли від голоду та спраги. Жид зрозумів, хто винний у втраті живого товару, і розіп'яв Євстратія в день Христового Воскресіння. Але, далі оповідає Симон, Євстратій прожив ще 15 днів на хресті, прославляючи Бога до тих пір, поки цей жид не заколов його списом. Його душу вогненні коні на вогненній колісниці несли до неба. Ця подія відбулась на століття раніше, ніж про неї описав Симон, у Корсуні (Херсоні) 28 березня 1097 року [4, с. 478], тому встигла обрости легендами. Г.П. Федотов зауважує, що в патерику все суворо, незвично, надмірно: і аскетизм, і травматургія, і демонологія [8, с. 54]. Наступна розповідь Симона теж про полоненого ченця Никона, який будучи знатного роду жертвував своїм викупом ради волі інших, а сам покладався на волю Богу. Бачачи, що не дістануть великого викупу від рідні Никона, половці почали його немилосердно мучити: «Три года каждый день съ бранью вязали его, бросали на огонь, різали ножами, заковували руки и ноги, ста-

вили, ставили жечься на сонце, голодом и жаждой морили; такъ что он иногда день, иногда два и три оставался безъ всякой пищи. И за все это благодарилъ он Бога и молился Ему» [3, с. 34]. Никону явився Євстратій та повідомив, що на третій день він буде в монастирі. І хоч як половці не охороняли Нікона, «обрѣзали ему икры», чудом цей монах опинився в Печерській церкві. Згодом половець, який держав цього полоненого, прийшов у Київ для перемир'я, зайшов у Печерський монастир і побачив цього старця. Розказав про все ігумену і сам охрестився та став монахом. Хоч і обросли ці події народними легендами, але і в них ми бачимо одну із головних складових частин парадигми святості – тверду віру, сильнішу за бажання жити, за тілесні муки. Святість героїв Києво-Печерського патерика доводиться через дари Святого Духа, а саме: лікування, читання думок, пророцтва, дар бачити духовний світ, творити чудеса. Святість тут незвичайна, тому і проявляється в незвичайних чудесах. Так, святому Онисифору являється Антоній, коні на вогненній колісниці несуть душу Євстратія, Еразму являються Антоній і Феодосій, майбутнім зодчим Успенського собору являється Богородиця. Григорій Чудотворець через подвиг молитви здобув особливу владу над бісами і дар робити чудеса. Злодії, що намагалися вкрасти його книги, за молитвами святого засинають на п'ять днів. Проснувшись, виснажені від голоду, вони не могли йти. Святий Григорій дав їм поїсти та відпустив. Дізнавшись, що вони будуть покарані, Григорій їх викупляє. Інших злодіїв святий карає строгіше. Одне із таких строгих передбачень стає причиною насильницької смерті святого. Ображений біля річки слугами князя Ростислава Всеволодовича, він передрікає їм: «всѣ вы съ князем вашимъ умрете в водѣ». Жорстокий Ростислав втопив святого. Слова Григорія збулися, а самого святого знайшли через три дні в його келії з каменем на шії.

Аналізуючи наративну стратегію типології святості Києво-Печерському патерика, можна побачити, що святість досягалася також шляхом затвору. Подвижник зачинав себе на все життя в печері, щоб віддатися там у постійній молитві. І лише раз на день, а іноді рідше, через маленьке віконечко йому подавали хліб та воду. Випадки виходу звідти були нечастими та зумовлювалися вагомими причинами. В посланні Симона

міститься розповідь лише про одного затворника – Афанасія, який ожив на другий день смерті, пішов у затвор та прожив там ще 12 років. У поколінні учнів преподобного Феодосія зберігався страх перед затвором. Це ми бачимо у Сказанні Полікарпа про Микиту-затворника, де ігумен Никон забороняє йому іти у затвор, мотивуючись невдалим досвідом попередників, зокрема Ісаакія. Микита іде у затвор самовільно та також зазнає духовного падіння. Біс під видом ангела навіює йому ніколи не молитися, а лише читати книги, особливо Старий Заповіт. Незвичайне знання Біблії та прозорливість приваблюють до затворника мирян. Але старші ченці розгледіли в цьому бісівський обман: «Микита вся книги жидовския сведяше добре» [3, с. 80], а про Євангеліє не хотів і чути. Біса вигнали, а разом з ним зникла вся уявна мудрість Микити.

І Лаврентію не дозволяють старці іти у затвор. Але згодом страх перед небезпекою затвору зникає. Високої духовної досконалості досягають затвірники Афанасій, Іван, Феоділ. Іоанн терпеливий провів у затворі 30 років, носячи на своїм тілі «тяжкія желѣза» [3, с. 96]. В юності він терзався спокусами плоті. Одного разу, коли Іоанн молився біля гробу преподобного Антонія, почув голос, що йому потрібно піти у затвор. І так тридцять років він боровся з блудними помислами. Наприкінці, на Великий піст він зарив себе по груди в землю. Ноги його, засипані землею, горіли як у вогні, кості тріщали, жили корчилились. Коли настала ніч Воскресіння Христового на затворника напав змій, у пащі якого опинились голова та руки Іоанна. Святий закликав до Бога та змій щез. Отже, агіографічні оповіді вписуються у суворі рамки канону, але індивідуальне авторське начало проявляється через наративну структуру твору, накладаючи на нього суб'єктивний відбиток моральної оцінки. Про деяких святих дається більше матеріалу, а про деяких описується стисло. Усі «Слова» Києво-Печерського патерика фіксують та розкривають типологію святості шляхами її досягнення. Усі типологічні образи святих монахів мають певну схожість (герої провіщають майбутнє та впливають на події і після своєї смерті, відгукуються на молитви, являються різним особам, випереджають об'єктивний перебіг подій), яка відбивається як на засобах зображення, так і на структурі, та пояснюється дотриманням агіографічного канону.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ісіченко Ігор, архієп. Києво-Печерський патерик у літературному процесі кінця XVI – початку XVIII ст. в Україні. 2-е вид. Харків : Акта, 2015. 248 с.
2. Ісіченко Ю.А. Києво-Печерський патерик. [в:] URL: <http://www.bishop.kharkov.ua/kursi-lekcij/istoria-istoria-ukraienskoie-literaturi-h-xvi-st/tema-10-kievo-pecerskij-paterik> (дата звернення: 30.11.2018).
3. Киево-Печерский патерик. По древ. рукописям с доб. грав. XVIII в. Репринт. изд. 1893 г. Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1991. С. 119.

4. Литаврин Г.Г. Киево-Печерский патерик о работорговцах иудеях в Херсоне и о мученичестве Евстратия Постника, [в:] Византия и славяне, Санкт-Петербург, 2001. С. 478–496.
5. Патерікон або зywoty ss. oycow pieczarskich. Київ : Друк. лаври, 1635, [в:] Seventeenth Century Writings on the Kiev an Gaves Monastery: Репринт. вид. Нью-Йорк : Гарвардський ун-т, XXV, 1987. 429 с.
6. Пиккио Р. История древнерусской литературы, Москва : Кругъ, 2002. 351 с.
7. Сліпушко О.М. Еволюція та функціонування літературних образів у книжності Києворуської держави (XI – перша половина XIII ст.), Київ, 2009. С. 185.
8. Федотов Г.П. Святые древней Руси. Москва : Московский рабочий, 1991. 269 с.

REFERENCES

1. Isichenko Ighor, arkhyjer. (2015). Kyjevo-Pechersjkyj pateryk u literaturnomu procesi kincja XVI – pochatku XVIII st. v Ukrajinі. 2-e vyd. Kharkiv: Akta, 248 s. [in Ukrainian].
2. Isichenko, Ju.A. Kyjevo-pechersjkyj pateryk, [v:]. Retrieved from: <http://www.bishop.kharkov.ua/kursi-lekcij/istoria-istoria-ukraienskoie-literaturi-h-xvi-st/tema-10-kievo-pecherskij-paterik> (Last accessed: 30.11.2018).
3. Kievo-pecherskiy paterik. (1991). Po drev. rukopisyam s dob. grav. XVIII v. Reprint. izd. 1893 g. Svyato-Troitskaya Sergieva Lavra, s. 119. [in Russian].
4. Litavrin, G.G. (2001) Kievo-Pecherskiy paterik o rabotorgovtsakh iudeyakh v Khersone i o muchenichestve Evstratiya Postnika, [v:] Vizantiya i slavyane, Sankt-Peterburg, S. 478–496 [in Russian].
5. Paterikon abo zywoty ss. oycow pieczarskich. (1987) Kyiv: Druk. lavry, 1635, [v:] Seventeenth Century Writings on the Kiev an Gaves Monastery: Reprynt. vyd. Njju-Jork: Gharvardsjkyj un-t, XXV, 429 s. [in Ukrainian].
6. Pikkio, R. (2002). Istoriya drevnerusskoy literatury, Moskva: Krug, 351s. [in Russian]
7. Slipushko, O.M. (2009). Evoljucija ta funkcionuvannja literaturnykh obraziv u knyzhnosti Kyjevorusjkoji derzhavy (XI – persha polovyna XIII st.), Kyiv, s. 185.[in Ukrainian].
8. Fedotov, G.P. (1991). Svyatye drevney Rusi, Moskva: Moskovskiy rabochiy, 269 s. [in Russian].